© 2017 IJSRST | Volume 3 | Issue 8 | Print ISSN: 2395-6011 | Online ISSN: 2395-602X

अलङ्कारपरिचयपुरस्सरमाचार्यरेवाप्रसादद्विवेदिनामलङ्कारविषयकं मतम्

वीरेन्द्र कुमार तिवारी(शोधच्छात्र:)

साहित्यविभाग:,राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

भोपालपरिसर: भोपालम्

शोधलेखसार:- अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु इति भ्वादिगणपठिताद् अल् धातोरम्प्रत्यये कृतेऽलमितिशब्दऽ- मरकोषस्य रामाश्रम्यां व्युत्पादित:।अस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थो भूषणं वारणं पर्याप्तिश्च।संस्कृतकाव्येषु रस-गुण-रीति-वृत्ति-ध्वनिप्रभृतय: सर्वे पदार्था: अलङ्कारवाचका एव काव्यसौन्दर्यधायकत्वात्। एतदर्थमलङ्कार एव काव्यस्यात्मस्थानीयं तत्त्वमस्ति काव्यसौन्दर्यसम्पादकत्वात्। आचार्यरेवाप्रसादद्विवेदिन:अलङ्कार:अलंभावरूपकम् इत्यामनन्ति। तेषां मतानुसारेण अलम् इति अव्ययस्य अर्थ: पर्याप्तमिति। अत: अलङ्कारशब्दस्यार्थ: पर्याप्तता अथवा पूर्णतेति। तेषामनुसारेण अलङ्कारशब्द:सौन्दर्यं,सौन्दर्यजनकोऽपि वर्तते। यथा आत्मशब्द: जीवब्र्ह्मणि व्याप्तो भवति, तथा काव्येऽलङ्कार: काव्यगतसौन्दर्यं,सौन्दर्यहेतुम् अभिव्यञ्जति।आचार्यै: अलङ्कारशब्दस्य व्युत्पत्तित्रयं प्रदर्शितम्। यथा- 1.अलङ्कृतिरलङ्कार: अर्थात् सौन्दर्यतत्त्वम्। 2.अलङ्कृयतेऽनेनेति अर्थात् उपमादि अभिव्यञ्जक:। 3.अलं पर्याप्तं करोतीति अर्थात् सौन्दर्यं सौन्दर्यजनकानुपमादीन् विशेषान्, अन्यांश्च अर्थान्तरादीनधिकरोति।

मुख्यशब्दा:- अलङ्कार:,काव्यम्, मम्मट:, रेवाप्रसादद्विवेदी, अलंभाव:, ध्वनि, शब्दार्थ:।

अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु इति भ्वादिगणपठिताद् अल् धातोरम्प्रत्यये कृतेऽलमितिशब्दऽ- मरकोषस्य रामाश्रम्यां व्युत्पादित:। अस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थो भूषणं वारणं पर्याप्तिश्च। अलम् पूर्वकात् कृधातोर्घञ्प्रत्यये कृतेऽलङ्कारशब्दो निष्पद्यते। एवमलङ्कारशब्दस्य मूले सौन्दर्यं सौन्दर्यस्य साधनं पर्याप्तिरूपा पूर्णता दोषवारणं चेत्यर्था: सन्निहिता: सन्ति। घञ् यदि भावे मन्यते तदालङ्कारशब्दस्य सौन्दर्यमर्थ:, यदा करणे मन्यते तदा अलङ्क्रियतेनेन इति व्युत्पत्या -लङ्कारशब्द:सौन्दर्यसाघनेषु कटकादिषु काव्योपमादिषु च वर्तते।अयमाशयो वामनेन सौन्दर्यमलङ्कार: इत्यादिवचनेन प्रतिपादित:। कुन्तकेन अलङ्कारशब्द:शरीरस्य शोभातिशयकारित्वान्मुख्यतया कटकादिषु वर्तते।तत्कारित्वसामान्यादुपचारादुपमादिषु तद्वदेव गुणादिषु।

संस्कृतकाव्येषु रस-गुण-रीति-वृत्ति-ध्वनिप्रभृतय: सर्वे पदार्था: अलङ्कारवाचका एव काव्यसौन्दर्यधायकत्वात्। एतदर्थमलङ्कार एव काव्यस्यात्मस्थानीयं तत्त्वमस्ति काव्यसौन्दर्यसम्पादकत्वात्। अलङ्कारवादिन: आचार्या: स्वस्वग्रन्थे अलङ्कारतत्वस्य महत्त्वं प्रतिपादितवन्त:। तत्र आनन्दवर्धनाचार्येण स्वीये ध्वन्यालोकनाम्नि ग्रन्थे ध्वनिसिद्धान्त: प्रतिपादित:। तेन काव्ये अलङ्काराणामेकछत्रं साम्राज्यमपसार्य काव्यात्मा ध्वनिरिति मतं प्रतिपादितम्।परं कथमपि एतन्नैव वक्तुं शक्यते यत् तेन अलङ्काराणां महत्त्वं न्यूनीकृतम्। अलङ्काराणां लक्षणं तेनेत्थं कृतम्-

तमर्थमबलम्बन्ते येऽङ्गिणं ते गुणाः स्मृताः।

अङ्गाश्रितास्त्वलङ्काराः मन्तव्याः कटकादिवत्॥[1]

आनन्दवर्धनमते यस्यालङ्कारस्य प्रयोगो रसाक्षिप्ततया क्रियते, अपि च यो विना पृथग् यत्नेन निष्पन्नो भवति स एवालङ्कारो ध्वनिकाव्ये अभिमतोऽस्ति। अलङ्काराः रसाभिव्यक्तौ उपयोगिनो भवन्ति। औचित्यानुरूपं यद्यलङ्काराणां योजना क्रियते तर्हि सर्वोप्यलङ्कारवर्गो ध्वनिरभिव्यक्तौ उपयोगी भवति।

काव्यमीमांसाकारेण राजशेखरेण सप्तमवेदाङ्गरेणालङ्कारः प्रतिष्ठापितो, यथा च तेनोक्तंम्-उपकारकत्वात् अलङ्कारः सप्तमङ्गम्। इति यायावरीयः। ऋते च तत्स्वरूपपरिज्ञानाद् वेदार्थानवगतिः। अलङ्कारज्ञैनैव काव्यस्योन्मीलनं भवति। कुन्तकाचार्येण वक्रोक्तिजीविते काव्यस्वरूपनिर्धारणावसरे अलङ्काराणां महत्त्वं स्फुटीकृतम्-

अलङ्कृतिरलङ्कार्यमपोद्धृत्य विवेच्यते।

तदुपायतया तत्त्वं सालङ्कारस्य काव्यता॥[2]

सालङ्कारस्य शब्दार्थयुगलस्य काव्यता भवतीति प्रतिपादयन् स काव्येष्वलङ्काराणां महत्त्वं स्वीकरोति। औचित्यसिद्धान्तस्य प्रतिष्ठापकाचार्यक्षेमेन्द्रस्य मते औचित्यमभिलक्ष्य कृतोऽलङ्कारप्रयोगः काव्ये महत् सौन्दर्यमुद्भावयति।

भोजराजेन काव्यशोभाकरत्वेन अलङ्काराः एव। अत एव भोजराजः त्रिविधमलङ्कारवर्गं स्वीकरोति। त्रिविधः खल्वलङ्कारवर्गः वक्रोक्तिः, स्वभावोक्तिः, रसोक्तिरिति।तत्र उपमाद्यलङ्कारप्रधाने वक्रोक्तिः, श्लेषादिगुणप्राधान्ये स्वभावोक्तिः, विबावानुभावब्यभिचारिसंयोगात्तु रसनिष्पत्तौ रसोक्तिरिति। अनेन परिलक्ष्यते यत् भोजराजः तानि सर्वाणि तत्त्वानि अलङ्कारपदवाचकानि स्वीकृतानि यैः काव्येषु सौन्दर्यस्यागमनं भवति। अनेन प्रतिभाति यत् भोजराजः अलङ्कारसिद्धान्तस्य पोषक एव। मम्मटाचार्चः काव्यप्रकाशे वक्ति-

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।

हारादिवदलङ्कारास्तेनुप्रासोपमादयः॥[3]

अर्थात् ये धर्माः अङ्गद्वारेण, अङ्गिनो रसस्याङ्गभूतौ शब्दार्थौ तद् द्वारेण तदुत्कर्षजननमुखेनाङ्गिनं रसं सन्तं जातुचित् कदाचित् न तु नियमेनेति यावदुपकुर्वन्ति, उत्कर्षयन्ति, ते धर्माः, अनुप्रासोपमादयोऽलङ्काराः। तत्र शब्दद्वारेण, अनुप्रासादयः, अर्थद्वारेण उपमादयः।

रसप्रस्थानपोषको विश्वनाथाचार्यः उत्कर्षहेतवः प्रोक्ताः गुणालङ्काररीतयः इति प्रतिपादयन् काव्यात्मभूतस्य रसस्योत्कर्षहेतुत्वेन काव्येऽलङ्काराणां महत्त्वं स्वीकरोति। साहित्यदर्पणस्य दशमपरिच्छेदे अलङ्कारान् विस्तरेण विवेचयति-

शब्दार्थयोस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलंकारास्तेऽङ्गदादिवत्॥[4]

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुपकुर्वन्ति, तथानुप्रासादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसादेरूपकारकाः। मम्मटोत्तरवर्तिषु काव्यशात्रीयाचार्येषु जयदेवस्य विशिष्टं स्थामस्ति। असावलङ्कारसिद्धान्तस्य पक्षपाती आचार्योऽस्तीति मन्यते। तन्मतेऽलङ्कारहितं शब्दार्थयुगलं तथैव अकाव्यत्वप्रयोजकं यथा उष्णतां विना अनलम् अनलं नैव भवितुं शक्यते। अर्थात् अलङ्कारराहित्ये सति काव्यताऽपि नैव भवितुं शक्नोति।

अलङ्कारविवेचनपरम्परा पण्डितराजजगनानाथपर्यन्तं प्रचलिता दृश्यते। यथा क्रमशः अलङकारसम्प्रदायस्य विवेचकास्समर्थका: वा ये आचार्याः उल्लेखनीयाः सन्ति ते तु भामह दण्डि- उद्भटरूद्रटवामनप्रतिहारेन्द्ररूय्यकभोजराजमम्मटविश्वनाथपण्डितराजजगन्नाथप्रभृतयः।

अलङ्कारपरम्परा निखिलेऽपि साहित्यशास्त्रे स्वकीयं महत्त्वं भजति। लोके कटककुण्डलादयः शरीरं विभूषयन्ति अलङ्काराश्च कथ्यन्ते।अलङ्काराः शब्दार्थद्वारेण द्विधा विभज्यते। अनुप्रासादयः शब्दालङ्कारा उपमादयश्चार्थालङ्काराः। सम्बन्धेऽस्मिन् भोजस्य कथनं विवेचनश्चोल्लेखनीयम्। यथा- ये व्यत्पत्यादिना शब्दमलङ्कर्तुमिह क्षमाः शब्दालङ्कारशब्दास्ते। एवम् अलमर्थमलङ्कर्तुं यदव्यत्पत्यादिवर्त्मना ज्ञेयाः जातायादयः प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया।अतः प्रतीयते यदलङ्काराः काव्यशोभाधायकाः वैचित्र्यप्रतिपादकाश्च सन्ति। अस्मिन्नेवक्रमे आधुनिकेषु अलङ्कारावादिषु आचार्यविश्वेश्वरपण्डितः, आचार्यरेवाप्रसादद्विवेदिनः, आचार्यराधावल्लभत्रिपाठिनः, इत्यादयः प्रमुखास्सन्ति।

आचार्यरेवाप्रसादद्विवेदिनः अलङ्कारः अलंभावरूपकम् इत्यामनन्ति। तेषां मतानुसारेण अलम् इति अव्ययस्य अर्थः पर्याप्तमिति। अतः अलङ्कारशब्दस्यार्थः पर्याप्तता अथवा पूर्णतेति। तेषामनुसारेण अलङ्कारशब्दः सौन्दर्यं, सौन्दर्यजनकोऽपि वर्तते। यथा आत्मशब्दः जीवब्र्ह्मणि व्याप्तो भवति, तथा काव्येऽलङ्कारः काव्यगतसौन्दर्यं,सौन्दर्यहेतुम् अभिव्यञ्जति।उक्तं यथा काव्यालङ्कारकारिकायाम्-

अलंभावो ह्यलङ्कारः स च सौन्दर्यतत्कृतोः।

विभक्तात्मा विभुर्जीवब्रह्मणोश्चिद्घनो यथा॥

अनलो भगवान् मूलभूतो विश्वचमत्कृतेः।

पुष्पवन्तावभिव्याप्य यथा सम्यक् विराजते॥

अलङ्कारोऽपि काव्यस्य तथा सौन्दर्यतत्कृतोः।

अभिव्याप्य स्थितस्ताभिस्ताभिर्व्युत्पत्तिभिर्विभुः॥[5]

आचार्यैः अलङ्कारशब्दस्य व्युत्पत्तित्रयं प्रदर्शितम्। यथा-

1.अलङ्कृतिरलङ्कारः अर्थात् सौन्दर्यतत्त्वम्।

2.अलङ्क्रियतेऽनेनेति अर्थात् उपमादि अभिव्यञ्जकः।

3.अलं पर्याप्तं करोतीति अर्थात् सौन्दर्यं सौन्दर्यजनकानुपमादीन् विशेषान्, अन्यांश्च अर्थान्तरादीनधिकरोति।

द्विवेदिनः अलंभाव स्वरूपं दृष्टान्तेन सह प्रतिपादयन्ति यथा-

वटस्य बीजं वृक्षश्च महाञ्छाखाशतैर्वृतः।

तस्य चित्रं च यत् तत्राप्यलंभावोऽयमीक्ष्यताम्॥

शैलःशिला तथा मूर्तिर्मृत्स्ना पिण्डस्तथा घटः।

एतत्त्रिकेऽप्यलंभावः सुमनोभिरवेक्ष्यताम्॥[6]

वटवृक्षस्य मूलं तु अतीव लघुस्वरूपं,परन्तु वटवृक्षः शाखासाहस्री परिवृतो विशालमूर्तिः, वटवृक्षस्य चित्रं तत् पुनरपि लघुकायमेव । त्रिष्वपि पर्याप्तिः प्रत्येकपर्याप्ता पृथक् किमप्यपूर्वं सौन्दर्यं लभ्यत एव । शैलोऽतिविशालः शिलाशैलापेक्षया लघीयसी,शिलामूर्तिः नाति विशाला। अत्र चमत्कारः पुनरूत्तोत्तरमारोहावरोहक्रमेणवातिभूयान्। एवमेव मृत्तिका पिण्डः, घटश्चेति त्रितयमपि निस्सीमहासीमलघुसीमतया प्रथितम्।तद्वदेव अलंभावोऽपि संकोचविस्तरान्यतरपरिगतविभवः।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. ध्वन्यालोकः- 2/10

2. वक्रोक्तिजीवितम्-1/6

3.काव्यप्रकाशः-8/67

4.साहित्यदर्पणः- 10/1

5.काव्यालङ्कारकारिका- 28/29/30

6.काव्यालङ्कारकारिका -31/32